

Sz. Bíró Zoltán előadása: Szovjetunió felbomlásának okai

1995. november 7.

<https://mediateka.ek.szte.hu/items/show/27441>

Hangfájl: 180_181.mp3

Átirat

[00:00:01](#)

[...] a magyarországi rendszerváltás című sorozatot. 2. előadásunk a Szovjetunió felbomlásának okait, körülményeit és következményeit fogja vizsgálni és [...]

[hang kimaradás]

[00:00:14](#)

Rögtön azt hadd mondjam, mivel az egyetemen a hallgatóimat tegezem és felteszem, hogy esetleg a végén lesznek kérdések. Úgyhogy maradjunk annyiban, hogyha ti elfogadjátok, mert rögtön én is tegezlek benneteket is. Viszont nyugodtan ebben a modorban és ebben a stílusban, úgyhogy szevasztok és örülök, hogy itt lehetek ennek a sorozatnak a részeként. Valóban vasárnap este érkeztem meg Moszkvából, volt módom egy hetet eltölteni és átugranom Szentpétervárra.

[00:00:45](#)

Hát elég érdekes találkozók voltak és hogyha esetleg a modern, a jelenkori orosz politikával kapcsolatban merülnek fel kérdések, akkor – bár ez mindig talányos és mindig tele van váratlan és kiszámíthatatlan elemmel – de hogyha erre vonatkozóan is lesznek kérdéseitek, hát erőmből tevően megpróbálok rá válaszolni. Rögtön csak egy megjegyzést ezzel kapcsolatban, hogy bizonyára tudjátok, hogy december 17-én ugye választások közelednek, Duma-választások.

[00:01:16](#)

Javában belendült ugye a választási kampány és hát ilyen jellegzetes orosz tempóban rögtön most a vita arról folyik, hogy noha folyik a választási kampány, jó lenne megváltoztatni a választási törvényt, mert hogy... Csak egy megjegyzést. Ugye most jöttek rá, bevallottan egyébként az oroszországi választási rendszer német, illetve magyar mintát vett át. Ezt a két választási rendszert tanulmányozták és mintegy próbálták applikálni az orosz viszonyokra, azzal az egy bájos különbséggel, hogy nem két fordulóban osztják ki a mandátumokat, hanem egyben.

[00:01:51](#)

És most az a furcsa helyzet állt elő, hogy miután 38 párt tud indulni a választásokon – és ugye tehát a 450 fős Duma, tehát ugye két háza van az orosz parlamentnek: van egy alsóháza, a Duma, a felsőház pedig mondjuk feltételesen, hogy Szövetségi Tanács vagy Szenátus. Nos, az alsóházban, a 450 mandátumból 225 ugye egyéni jelölt lenne, 225 pártlistán. Tehát ugyanaz a fele-fele arány mint a magyar választási rendszerben. Csak miután ennyien indulnak és 5%-os peremfeltétel van – tehát listán 5%-ot kell teljesíteni –, könnyen előfordulhat, hogy legfeljebb 3, esetleg jobb esetben 4 párt tudja ezt az 5%-ot minden bizonnyal elérni. Mert ugyanakkor a fennmaradó szavazatok pedig oly mértékben töredeznek a fennmaradó 30 valahány párt között, hogy egyszerűen az 5%-ot átlépő pártok a szavazatokat leadók legfeljebb 10-12%-ától ered.

[00:02:54](#)

Tehát eleve a parlamentnek, a Dumának a pártlistán bekerülő része eleve hát gyenge. Vagy ha úgy tetszik, igen alacsony legitimitással rendelkezik, mert az összválasztói akarat legfeljebb 1/10-t reprezentálja. Úgyhogy ezen fő most éppen... De hát végül is ezt kitalálhatták volna korábban is, tehát majd mondok néhány történetet ezzel kapcsolatban, hogy sok mindent érdekeset találnak ki Oroszországban. Jó, hát akkor talán in medias res: hát a késő-agonizáló Szovjetunióhoz ugorjunk vissza és hát tényleg csak néhány elemét szeretném felvillantani annak a történetnek, vagy a történet elejének, hogy hát mitől is volt zavarban, mitől is volt válságban, mitől is volt nehéz helyzetben a '80-as évek elejétől a korabeli Szovjetunió.

[00:03:48](#)

Az egyik ilyen elem, ami hát elég jól mutatja, bár a szovjet statisztikai adatok, egyáltalán máig az Oroszországgal kapcsolatos statisztikai adatok vagy bármi ilyen típusú, vagy közvélemény-kutatások már nem is beszélve, nagy-nagy fokú hát bizalmatlansággal kezelendő, de azért többé-kevésbé elismert és elfogadott volt. Bár ezt a szovjetek szerették magukról állítani, hogy a '80-as évek elején a szovjet GDP az körülbelül az amerikaiak olyan 40-44%-a közti sávban mozgott.

[00:04:21](#)

Csak rögtön jelzem: jelen pillanatban Oroszország 13-18%-át reprezentálja az amerikai GDP-nek. Na most ez persze két dologból adódik. Az egyik a szovjet felbomlás, tehát az osztozkodás, a másik annak a termelésesökkenésnek, helyenként aláhullásnak a következménye, ami nyilván a GDP-ben, a GDP értékében megmutatkozott. Hogy ennek milyen stratégiai jelentősége van – és Európában ez ugye nem mindig evidenciaként merül fel.

[00:04:52](#)

Egy másik példára szeretnék utalni, hogy radikálisan megváltozott a felbomlás és termelés-visszaesés következtében a moszkvai, illetve pekingi rendelkezésre álló erőforrások aránya. Amíg létezett a Szovjetunió, tehát '91-ig ugyan ellenkező tendenciákat mutatva, –tehát csökkenő GDP-érték a szovjet oldalon és folyamatosan növekvő GDP-érték a kínai oldalon – de alapvetően mondjuk így, hogy egymás melletti értékekről volt szó.

[00:05:26](#)

Ez annyit jelent a felbomlását követően, hogy jelen pillanatban Peking kétszer akkora erőforrással rendelkezik, mint a jelenlegi Oroszország. A dráma, ami még Oroszország előtt van, hogy ha a tendenciák a jelenlegiek maradnak, akkor valószínűleg a következő évezred első évtizedére, első évtizedének akár már derekára, 2005-2007 tájára prognosztizálják, hogy az egy főre jutó GDP-ben is Kína maga mögött hagyja Oroszországot, miközben Oroszországban 150 millióan laknak, Kínában pedig ugye fölötte vannak az egymilliárdnak.

[00:06:03](#)

Tehát csak hogy egy ilyen... Ez ugye azt is mutatja, hogy nyilván milyen biztonságérzete van, milyen kondíciók közepette érzi ma magát az orosz politikai elit. De az első, amire tehát rögtön szeretnék utalni, hogy a '80-as évtizedben tehát úgy lép be az akkori Szovjetunió, hogy a nemzeti össztermék tekintetében hát olyan 40-45%-át képes produkálni az amerikainak.

[00:06:29](#)

Ráadásul itt, hogyha a termelékenységi mutatókat nézzük, akkor 1986-ban kiadtak a XXVI. kongresszus delegátusainak egy bizalmas... Tehát már '86-ban vagyunk – igazán nem lehet bizalmas a dolog –, de végül is csak a kongresszusi küldöttek számára kiadott kis könyvet, ami csak adatokat tartalmazott. Mind pártadatokat, mind az ország gazdasági helyzetére vonatkozó adatokat. És nagyon érdekes összehasonlítás zárta a gazdasági blokkot, amely különböző mutatók, termelékenységi mutatókban mérte össze a korabeli Szovjetunió és a korabeli, tehát a '80-as évek derekának Egyesült Államokát.

[00:07:08](#)

És termelési mutatókban is – az ipari termelés termelékenységében – az oroszok igazán nem tudtak nagyon a 40-45% fölé menni. De ami drámai volt, az a mezőgazdaság. A mezőgazdaság tekintetében ebben a bizalmas adat... bizalmas könyvben a '60 és '70 közötti évtizedre vonatkozóan úgy fogalmaz, hogy „менее 20” – tehát valamivel kevesebb, mint 20%. Tehát ötször annyit kellett dolgozni – mondjuk egészen profán módon – ugyanazért a krumpliért.

[00:07:42](#)

És egy kicsit dodonaian fogalmaz, a '70 és '80, 1970 és 1980 közötti évtizedre: itt azt mondja, hogy „около 20%” – tehát hogy 20% körüli. Ez egy kicsit ilyen költőibb és hogy is mondjam, a statisztikai adatokhoz méltatlan megfogalmazás, de ez nyilván azt a drámai döbbenetet próbálta egyébként kicsit eufemisztikusan – még a bizalmas könyv is – rögzíteni, hogy a mezőgazdaság láthatóan semmilyen módon nem tud valamiféle felzárkózó teljesítményt felmutatni.

[00:08:12](#)

Tehát mondjuk ezek mind a termelékenységben, mind pedig az abszurd gazdasági teljesítmény mutatóiban láthatóan... és hát szeretnék benneteket emlékeztetni, hogy ugye az SZKP-nek létezik egy 1961-es programja. Ez volt az úgynevezett III. SZKP-program, amit egyébként éppen egy kedves szovjet, vagy orosz történész barátomnak kimásoltam, mert vitatkoztunk egy korábbi találkozás alatt, hogy ez szerintem nem igaz.

[00:08:43](#)

Van egy olyan része, ami azt fogalmazza meg – ez ugye '61-ben születik ez a III. SZKP-program –, aminek a gazdasági mondjuk víziójában – míg '74-ben is kiadják ezt a programot, 1974-ben – a következő áll: a '70-es évtizedre az orosz ipari termelésnek az Egyesült Államok ipari termelését kétszeresével kell meghaladnia, a '80-as évtizedben pedig hatszorosával is messze maga mögött kell hagynia az Egyesült Államokat.

[00:09:14](#)

Ez benne van, dokumentálható és a dolognak a – hogy is mondjam – vizionárius lendületét mutatja, hogy még '74-ben is képesek voltak újra kiadni ezt a programot. Na most, hát láthatóan ezek a vágyak, ezek az elképzelések nem akartak valahogy a '80-as évekre összejönni. És még egy dologra szeretnék utalni, ami viszont már csak a '80-as évek végén, a '90-es évek elején – tehát már a nyílt, a manifeszt agonizálás periódusában vált nyilvánvalóvá, hogy például a pazarló és számos, tehát erről a szovjet típusú gazdaságról leírhatók mellett volt még egy nagyon súlyos pazarló mozzanat, ami bizonyos értelemben a szovjet mentalitásból fakad. Ez a titkosítási mánia.

[00:09:57](#)

A '80-as évek végére kiderült... Most a titkosítási mániának ugye nyilvánvalóan vannak tisztán csak ilyen mentális következményei. Mindenféle fóbiák keletkeznek, meg mindenféle eljárások, meg repressziók. De van egy nagyon fontos gazdasági következménye: a párhuzamos kutatások.

[00:10:16](#)

Tehát hogy olyan haditechnikai fejlesztések folytak egymástól függetlenül és egymástól tökéletesen eltitkolva, hogy kiderült, hogy ez a titkosítási mánia gyakorlatilag a '80-as évek derekára – második felére – a szovjet hivatalos katonai költségvetés 1/3-át tette ki. Most abszolút számot azért nem mondok, mert úgyse jelent semmit, hogy most mondom azt, hogy 40 milliárd rubel – mert hát ma már a rubel egész más, tehát nem jelent semmit. Mondjuk a hivatalosan bevallott akkori katonai költségvetésnek az 1/3-át emésztette föl.

[00:10:50](#)

A titkosításból, a titkosítás eme mondom gazdasági következményéből a Szovjetuniót sújtó kár. Egyébként ez annyit jelent, hogy jóval meghaladta ez a kár a korabeli költségvetés egészségügyre és közoktatásra fordított tételét. Csak egy ilyen furcsa, talán mellékes mozzanatként tűnő elem, de maga is rendkívül súlyos gazdasági következményekkel járt.

[00:11:16](#)

Na most hát azokról, mondjuk már a politika mezejébe vagy a politika látható világába tartozó dolgokról, amit ugye nagyon egyszerűen ilyen gerontokratikus helyzetnek, magatartásnak – ugye az öregek uralmának – lehet nevezni és idejövet a vonaton ezt a kicsit anekdotikus, de valóságos történetet elő is adtam. Hogy ugye Leonyid Iljics Brezsnyev, akit én előszeretettel hívok egyszerűen „Brezsó”-nak, mert alliterál nagyon jól a „rezsó”-val... Tehát a Brezsó '82 novemberében hal meg és a '70-es évek végén egy hivatalos látogatást tesz Bonnban, és hát a szovjet kamerák előtt is a következő eset történik meg. Vele van a delegációban Gromiko¹ elvtárs is. Várnak a repülőre, kezét fognak, megcsókolják egymást, majd mindketten beszállnak ugyanabba a repülőgépre.

[00:12:07](#)

Ezt csak azért mondom, mert ugye most ugye Jelcinnel² kapcsolatban szokás mondani, hogy Írországból nem szállt ki. Hát végül is a Brezsnyevék is megcsinálták a maguk műsorát és mindezt a kamera rögzítette, és tényleg szájról szájra terjedt ez a tényleg nagyon kedves történet.

[00:12:20](#)

Na most voltaképpen valóban, nekem módom volt, én Leningrádban voltam egyetemista. Voltaképpen pont Brezsnyev utolsó 5 évét volt módom... és abból az utolsó előtti évben egy olyan kollégiumi szobában laktam, ahol volt televízió és így óhatatlanul is szemtanúja voltam a tévéhíradóban a korabeli szovjet lakosságra háruló minden információnak. Hát meg kell mondjam,

¹ Andrej Andrejevics Gromiko

² Borisz Nyikolajevics Jelcin

egy kicsit pszichedelikus volt. Akkor is – tehát most semmiféle visszavetítés nincs – nagy vacsorázások közepette jókat kacarásztunk azon, hogy rendszeresen visszatérő eleme volt a szovjet fő hírműsorban, hogy valamilyen területi, valamilyen területi székhelyű városban összejöttek a kocsegárok³, a fejnők vagy a jó ég tudja kik, termelési megbeszélés, tanácskozás – megbeszéltek, rendben van. Majd pedig táviratot – Isten bizony azt hiszitek, hogy karikírozom, pedig Isten bizony így történt...

[00:13:27](#)

Összejöttek, majd pedig táviratot küldenek a Központi Bizottságnak, a Politikai Bizottságnak és személy szerint Leonyid Iljics Brezsnyev elvtársnak, megköszönve ama termelési sikerekben nyújtott segítséget, amit nekik ott a területen sikerült végrehajtani. Na most ez ilyen abszolút rituálészzerűen napról napra, a legkülönbözőbb területekről... Hát ezek a dolgok napról napra áramlottak és mondjuk hétköznapi tapasztalat tárgyai voltak a korabeli szovjet társadalomban.

[00:13:59](#)

Na most volt még egy fontos terület, ami megítélésem szerint igen jelentős szerepet játszott abban, hogy a '80-as években Brezsnyev halálával – ugye '82 novemberében hal meg Leonyid Iljics – és ezt követően valamiféle változás indul meg, és nem véletlenül ugye Jurij Andropov⁴ kerül egy rövid 13 hónapos periódusban a szovjet állam és pártvezetés élére.

[00:14:33](#)

Ennek ugye egyrészt Andropov politikai előtörténete ugye fontos és nyilván ti is tudjátok, hogy egyrészt ugye '56-ban ő volt itt a szovjet nagykövet, a másik pedig hosszú-hosszú perióduson keresztül ő volt ugye a KGB-nek, a Szovjet Állambiztonsági Szervnek a vezetője. Tehát egy olyan intézménynek a vezetője, ami elvileg – de azt kell mondjam, hogy gyakorlatilag is – többé-kevésbé képben volt a tekintetben, hogy körülbelül milyen kondíciókkal, milyen lehetőségekkel, milyen adottságokkal rendelkezik a korabeli Szovjetunió. És eme adottságoknak nemcsak ezek az említett, pusztán elég szomorú és elszomorító gazdasági tényei voltak szembetűnőek, hanem volt még itt egy fontos dolog: hogy a katonai kutatásokban is látszott, hogy a gazdasági alulteljesítés jelentkező elemei katonapolitikai kérdéssé kezdtek válni. Tehát hogy a gazdaság már olyan mértékben kezdett alulteljesíteni, hogy nagyon-nagyon belátható időn belül ennek a katonai technológiára, a katonai erőre, a katonai technológiai szintre volt belátható időn belül hát... valamiféle kedvezőtlen vagy meglehetősen kedvezőtlen veszélye.

³ Kazán, kemence tüzelésével foglalkozó, kemény fizikai munkát végző munkás. Fűtő, kazánfűtő, kazánkezelő, aki leggyakrabban kazánházban, gyárban, hajón vagy gőzmozdonyon dolgozott.

⁴ Jurij Vlagyimirovics Andropov

[00:15:46](#)

Hát itt leginkább mint szakértőként ehhez én nem értek. Szakértők arra szoktak hivatkozni, hogy a '80-as évek elejére a Szovjetunió az úgynevezett nagy katonai stratégiai jelentőségű fejlesztésekben, tehát ilyen technikai, technológiai ugrások előkészítésében és bevezetésében legfeljebb a programok negyedében – általában 20-22 programot tartottak ebben az időszakban ilyen nagyszabású és katonatechnikai szempontból jelentősnek – ebben legfeljebb negyedében volt versenyhelyzetben az Egyesült Államokkal.

[00:16:16](#)

Tehát itt nem csupán arról volt szó, hogy gazdaságilag is egyfajta hanyatló tendencia volt kimutatható, hanem láthatóan nagyon közelinek tűnt, vagy nagyon is beláthatónak tűnt, hogy ennek katonai, katonatechnológiai, végső soron katonapolitikai biztonsági következményei vannak. Na most ebben a helyzetben jelenik meg ugye '82 novemberében Jurij Andropov, aki valószínűleg a korabeli gerontokratikus elitből a leginkább tájékozott.

[00:16:46](#)

Egyébként nagyon érdekes, hogy még ma is, ha Moszkvában az ember találkozik egyébként demokrata érzelmű és demokrata előéletű... Mi több! Találkoztam olyan figurával is, aki most a Jabloko⁵, tehát a Javlinszkij-féle csoportnak egy fontos embere, és komoly disszidens előélettel, tehát olyan előélettel, akit éppen a KGB és Andropov idején csuk le. Elég jó véleménnyel van furcsa módon erről az Andropovról és azt mondja, hogy ha neki több ideje lett volna, valószínűleg az események meglehetősen más ütemben zajlottak volna.

[00:17:20](#)

Mindenesetre, ha erre a 13 hónapra visszatekintünk, hát az első és legfontosabb, amit meg lehet állapítani, hogy Andropov úgy ítélte meg, hogy ezeknek a válságjegyeknek a legnagyobb – hogy az alapvető, a fundamentális – oka voltaképpen egyfajta felbomló rend. Tehát úgy lehetne egészen röviden az andropovi kísérletet jellemezni, mint mondjuk így az iskolai pedellus magatartását, amely egyébként megmutatkozott a saját elitjével kapcsolatban.

[00:17:51](#)

Andropov idején a területi pártbizottságok első embereinek több mint harmadát váltják le ezalatt a 13 hónap alatt. Ehhez mérhető káderváltás a '30-as években volt utoljára a Szovjetunióban. Tehát ez azért is fontos, mert a Központi Bizottságnak egy markáns korpuszát tették ki az úgynevezett

⁵ „Jabloko” Orosz Egyesült Demokratikus Párt (eredeti nyelven: Российская объединённая демократическая партия «Яблоко»), alapítója Grigorij Alekszejevics Javlinszkij.

területi – magyarra fordítva: megyei – pártbizottságok első emberei. Mondom, ezeknek több mint harmadát mozdítja el ez alatt a 13 hónap alatt.

[00:18:21](#)

Minisztériumok jelentős során hajt végre vezetőszeret és hát Andropov idején indulnak el azok a nagy és utána rendkívül elhíresült esetek vagy inkább elhírhedt esetek, amelyek például az üzbég maffiával, tehát a Rasidov⁶-féle ügyeknek, ennek a gyapotmaffiának a föltárása, illetve az uzsgorodi gázvezeték körüli nagy korrupciós magatartásnak a föltárásával kapcsolatosak.

[00:18:52](#)

Tehát alapvetően azt gondolom, hogy Andropov úgy vélte, hogy mindazok a gondok és problémák, amelyek a korabeli Szovjetuniót nyomasztják, azok alapvetően fegyelmezési kérdésként kezelendők és egyfajta fegyelem helyreállításával megoldhatók. Egyébként ennek a fegyelemnek nemcsak az elit vonatkozásában voltak következményei, hogy nagyszabású mozgás volt a nomenklaturán belül, hanem a hétköznapiakban is. Az andropovi periódusban szinte hétköznapi tapasztalat volt, hogy a mozikban rendszeresen felkapcsolták a villanyt és igazoltatták az ott ülőket, hogy most munkaidőben joggal vagy jogtalanul nézik azt a rendkívül izgalmas filmet, amit éppen a korabeli szovjet ipar, mármint a szovjet filmipar akkor 140 filmet ontott ki magából. E fölött talán csak az indiai filmipar állt, mert az 600-at tudott abban az időszakban. Volt is csomó indiai film, úgyhogy az indokrinizációban ez szintén fontos szerepet játszott.

[00:19:51](#)

Tehát röviden összefoglalva. Andropov alapvetően tehát egy ilyen pedellusi gesztusként, valamiféle fegyelmező megoldásként vélte rendbe szedhetőnek, megoldhatónak valamilyen formában a gazdasági visszahullást megakadályozhatónak.

[00:20:09](#)

Na most 13 hónap után... Csak még egy apró mozzanatot, hogy mondjuk a kor ideológiai szintjét és elvárásait érzékeltessem, Andropovnak van egy elhíresült cikke, aminek az a címe, hogy *Karl Marx és a szocialista építés időszéri kérdései, a szocialista építés teóriájának időszéri kérdései*⁷. Na most ez egy híres dolog volt és némi felhőrdülést keltett, és a korabeli szovjet szokásoknak megfelelően ezt a később publikusan is, tehát nagy nyilvánosságához is eljuttatott szöveget néhány kiválasztott nomenklatura-beli elvtársnak megküldték, hogy jegyzeteljék, véleményezzék. És ilyen szignifikánsan visszatérő, felhőrdülésre okot adó elem volt, hogy már a cím se tetszett. Hogy hogyhogy itt a „szocialista építés”? És rendszeresen jöttek vele szemben a megjegyzések, áthúzza

⁶ Sarof Rasidovics Rasidov

⁷ Ю.В. Андропов. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР. *Коммунист*. № 3, 1983.

és „kommunista építés” Csak mondom, hogy a kor akusztikáját egy kicsit próbáljuk felidézni, hogy ez gondot okozhatott, ez problémát okozhatott 1982-83-ban. Ez már ugye inkább '83. Hát itt ő valamilyen formában bizonyos értelemben a maga KGB-előéletével is együtt valahogy egy kicsit reálisabban, egy kicsit talán a mániáktól és a vízióktól kicsit talán visszafogottabban próbálta a Szovjetunió lehetőségeit fölmérni.

[00:21:34](#)

Na most Andropov után megint jön egy egyéves hogy is mondjam... ilyen sajátos interregnum. Jön ugye a Konsztantyin Csernyenko⁸ elvtárs. Hát ő tényleg egy legendás alak... Egy jó szót mondjunk is róla. Általában azt szokták megemlíteni, hogy ő azért volt különös, nagy munkabírású ember volt, bár elég szűk horizontú, de nagy munkabírású volt. Viszont mindenképpen meleg szavakat érdemel az, hogy ő nem patronálta különösebben a családját. Mind a család lemenői, mind felmenői szerény életvitelt folytattak. Körülbelül azt hiszem, hogy az ő erkölcsi és politikai nagyságát és jelentőségét ezzel meg is rajzoltuk.

[00:22:14](#)

Mindenesetre az kétségtelen, hogy Csernyenko idején a Politikai Bizottságon belül láthatóan egy elég pontosan, ma már egész pontosan kimutatható, mondjuk így, hogy kettéhasadás, kettéválás, egy konzervatívabb és egy reformra elszántabb vagy valamiféle, hát újíttásra vágyó, azt elkerülhetetlennek vélő csoport kezd kialakulni. És ennek a másik csoportnak igen rövid időn belül a Csernyenko-korszakban a vezetőjévé ez a bizonyos Sztavropolból fölkerült úriember, ez a bizonyos Gorbacsov⁹ elvtárs úr kerül.

[00:22:59](#)

Csernyenko voltaképpen láthatóan itt több ok is, szóval a Csernyenko, tehát az biztos. Nem tudom, én akkor kezdtem el tanítani az egyetemen és emlékszem, hogy nagy-nagy figyelemmel... és akkor még a szovjet tévét lehetett látni, ugye közvetítették, így sorra szinte már így lehetett tudni, hogy évenként lehet ilyen első titkár-temetést látni. Nagyon tényleg reprezentatív, attraktív teljesítmény volt, de nyilvánvaló, egy társadalom belső békéjét és kiegyensúlyozottságát különösebben nem erősíti, hogyha itt évről évre újabb és újabb temetéseket kell rendezni. És ma is ugye azt mondják, hogy nem jelentéktelen lélektani szerepe volt ennek a ténynek, hogy hirtelenjében gyakorlatilag 2 év alatt 3 főtitkárt kellett eltemetni. És akkor nem karikírozni akarom, de valóban benne volt, hogy a legfiatalabbat, tehát Gorbacsovot választották; de ebben szerepet játszott az is, hogy Csernyenko egyéves regnálásának viszonylag korai periódusaitól a Központi Bizottság, illetve a Politikai Bizottság üléseit gyakorlatilag már Gorbacsov vezette.

⁸ Konsztantyin Usztyinovics Csernyenko

⁹ Mihail Szergejevics Gorbacsov

[00:24:02](#)

És gyakorlatilag minden gazdasági kérdéssel kapcsolatos ügy egyértelműen, gyakorlatilag Csernyenko „üzemelésének” idején, mert hát bizonyos idő után tényleg már ez a szó... mert hogy nem tudom, mikre volt már kapcsolva... Tehát amíg létezett szegény, addig voltaképpen Gorbacsov vitte. Itt különféle mítoszok vannak, mert hogy itt állítólag a konzervatív szárnyban is lettek volna, mind Grisin¹⁰, mind pedig Romanov¹¹. Ez két... hát mondjuk nem túl rokonszenves ember. Az egyik a moszkvai, a másik pedig a pétervári, akkor leningrádi. Egyébként csak megjegyzem, nagyon érdekes ugye: Szentpétervár – Szentpétervár. A megye pedig továbbra is Ленинградская область¹², úgyhogy mindenki örülhet, mert van ilyen is, meg van olyan is. Szóval akkor még ugye a Leningrádi területnek az első titkára. Tehát ők kettőjük közül azt hiszem, bárki szívesen vette volna, hogyha az utódlásban komolyan felmerül a neve.

[00:25:00](#)

De láthatóan mind Usztyinov¹³ a korabeli hadügyminiszter, mind Gromiko¹⁴, aki ugye akkor már ki tudja mióta a szovjet külügyminiszter. Tehát azok, akiknek igen fontos és igen nagy befolyása volt a Politikai Bizottságban. Gromiko terjeszti föl egyébként állítólag – és ezt ma már azért lehet pontosan tudni – Gorbacsovot. És hát a plenum, a Központi Bizottsági plénum gyakorlatilag egyhangúlag hagyja jóvá Gorbacsov megválasztását. Na most mondanom sem kell, hogy amikor egy kicsit ilyen karikírosan adtam elő a csernyenkoi periódust, akkor ezzel azt is állítottam, hogy ő nem gondolkodott úgy, mint Andropov.

[00:25:40](#)

Tehát nem vélte, hogy itt bármit igazán, valamiféle éles kanyarral vagy éles mozdulattal változtatni kellene. Bizonyos értelemben, hát halála előtt 2 nappal vannak az éppen aktuális Legfelsőbb Tanácsi választások és hát gyakorlatilag kitolják a szavazóurnához a Csernyenkót is szavazni, és... hát ez akkoriban mennyiségben szült később – hát hogy is mondjam – meglehetősen szarkasztikus megjegyzéseket a szovjet társadalomban.

[00:26:08](#)

Tehát gyakorlatilag erre a periódusra a nomenklatura egyfajta hát önmagát rendező periódusaként írható le: különösebb mozgás, különösebb változás nincs. És akkor jön ez a bizonyos Gorbacsov nevű úriember 1985 áprilisában. Na most vele kapcsolatban egy megjegyzés: hogy még

¹⁰ Viktor Vasziljevics Grisin

¹¹ Grigorij Vasziljevics Romanov

¹² Leningrádi terület (eredeti nyelven: Ленинградская область), Oroszországi Föderáció

¹³ Dmitrij Fjodorovics Usztyinov

¹⁴ Andrej Andrejevics Gromiko

Csernyenko idején ugye tesz egy elhíresült utazást Angliába és ugye a Thatcher asszony akkor tesz egy nemkülönben elhíresült megjegyzést, ugye, hogy ezzel az úriemberrel meg lehet egyezni.

[00:26:40](#)

Ez bizonyos értelemben hát ugye eleve már jó benyomást keltett, hogy egy 20 évvel fiatalabb ember, aki feltehetően kommunikációra is alkalmas... Szóval tényleg karikírosnak tűnik a dolog, de ezek valóban olyan elemek voltak és hát láthatóan némi férfivonzerő is társult hozzá. Tehát jó volt látni beszélni. Egyébként, hogyha valaki hallotta őt beszélni: kicsit irritáló volt ez a „xoxox”¹⁵, tehát ez a kicsit ukrános akcentusa.

[00:27:12](#)

Mondjuk, vidéki ember benyomását keltette tagadhatatlanul és egy idő után pedig nagyon, hogy is mondjam, önmaga szóáradatának bővületébe került. És ugye ez az orosz általános képpel nem igazán harmonizált. Tehát a szó és a tettek az a fajta elválása, hogy sokat beszélünk, ám keveset teszünk, egy idő után az ő politikai erodálásához nagymértékben hozzájárult. Ugye ehhez képest a Jelcin¹⁶ az ugye a szavak és a tettek embere: konfliktushelyzetben a gordiuszi csomót is át képes vágni és így tovább.

[00:27:42](#)

És ugye adott esetben még a titkárnőt is meg tudja csípni és azt meg tudja mutatni talán Clintonnak. Szóval végül is ez két egészen más típus, de kétségtelenül újdonság volt, hogy egy életteli, eleven figura került, és mondjuk Nyugaton egyfajta jó reputációja alakult ki ezeken az utakon. Na most hogyan kezd és mi az az első vízió, amivel Gorbacsov, aki ugye sokak szerint két korábbi fontos és befolyásos ember protekcióját tudthatta maga mögött.

[00:28:13](#)

Az egyik Szuszlov¹⁷, a másik pedig Andropov volt. Ugye Szuszlov mint ilyen „szürke kardinális, szürke eminenciás” nagyon fontos ideológiai tényezőként létezett, gyakorlatilag az ötvenes évek legvégétől ő volt ugye az ideológiai titkár. Ő volt az, aki sok tekintetben egy ilyen háttérből irányító, „szürke eminenciás” szerepet játszott. Ebben többé-kevésbé konszenzus van, hogy e két ember támogatásával lépked fölfelé.

¹⁵ xoxox [hahol]

¹⁶ Borisz Nyikolajevics Jelcin

¹⁷ Mihail Andrejevics Szuszlov

[00:28:43](#)

És hát bizonyos értelemben az andropovi szándékoknak, az Andropov-féle változtatási igények jegyében, hát próbál valamilyen formában '85 tavaszától Gorbacsov tájékozódni. Most ennek a tájékozódásnak...

[00:28:57](#)

Hát végül is két dolog kínálkozott. Az egyik, ami kínálkozott volna, az a kínai modell. Tehát az, hogy nyúljunk... Ez annál is inkább kínálkozott volna, mivel Kínában ugye a mezőgazdaság... Tehát politikailag semmiféle liberalizálás, semmiféle politikai könnyítés a pluralizmus felé, semmiféle lépés. Hanem valahol a mezőgazdaság tájékán, a gazdaságnak egy kevésbé uralt, kontrollált szeletében elkezdtek bizonyos magánkezdemenyezéseket valamilyen fajta gazdasági fejlődést kiváltani.

[00:29:33](#)

Na most a kínai dolog annak ellenére, hogy majd aztán a kilencvenes évek elején sokan kritikusan vetik majd Gorbacsov szemére, hogy előbb a gazdaságban kellett volna valamit csinálni és hagyni kellett volna az egész politikai szférát, mert kontrollálatlanná vált, kiszabadult mindenféle politikai ellenőrzés alól... Kár, hogy nem a kínai „horribile dictum”, még az is elhangzik '90-'91-ben, hogy nem a vietnámi – modellt követte.

[00:29:59](#)

'90-'91-ben az oroszok számára van olyan is, amikor még a vietnámi... Ez egy sajátos köztes helyzet, ma már nincs erről szó, senki nem gondol ilyesmire. Tehát ami ma Oroszországban van, ott már Kína meg Vietnam nem példa. De '90-'91-ben volt egy periódus, amikor úgy mentek ki az emberek transzparenszekkel, hogy „*Köszönjük, Gorbacsov elvtárs, hogy zokni nélkül nem tudok részt venni a peresztrojka-ban*”. Merthogy nincs zokni, nincs semmi az égadta világon. '90 ilyen szempontból tényleg drámai.

[00:30:27](#)

Hiszen hogyha az olvasói leveleket olvassa az ember a központi sajtóban elképesztő, hogy bányászok, emberek... Meg hát az ember bárhová ment, akkor gyakorlatilag teljesen üres, teljesen lepusztult üzletekkel találta szembe magát. Az egyik ilyen kínálkozó lehetőség a kínai lett volna, de itt igen komoly fenntartások és bizonyos, ha úgy tetszik, ideológiai reflexek állták ennek útját. Hát végül is hagyományosan ugye a hatvanas évek derekától kiélezett kínai–orosz ellentét, rivalizálás, az a fajta ideológiai bélyeg, ami rögzült végül is ebben a nomenklatura-elitben, gyakorlatilag komolyan föl se vetette, hogy Kínát mint példát, mint lehetséges mintát Oroszország vagy akkoriban a Szovjetunió maga előtt használhatónak tudhatta volna.

[00:31:19](#)

Most a másik lehetőség volt... pontosabban a másik lehetőségnek volt két alfajtája. Az egyik ez a kelet-német minta, ami elsősorban nem politikailag volt – legalábbis a korai szakaszában a Gorbacsov-korszaknak – minta, inkább gazdasági. Gazdasági minta, mégpedig nagy trösztökkel. A korai, tehát 1985 áprilisától 1985 második feléig Gorbacsov főleg abban gondolkodik, hogy voltaképpen a bajok és gondok forrása, persze részben... És itt Andropovra visszautalva, persze némi fegyelmetlenség ennek a folytatása, ugye az ő antialkoholista kampánya. Tehát egyébként itt ellentmond Andropovnak, mert Andropov, miközben fegyelmez, leviszi a vodka árát és ezt „Andropovkának” hívják, azt a fajta vodkát, amit ekkor alacsonyabb áron dobna piacra.

[00:32:12](#)

Gorbacsov bizonyos tekintetben, hogy a nép életébe és hétköznapijaiba is egy pillantást vessünk, ugye ezzel az antialkoholista... Ezért ugye a генеральный секретарь [generalnij szekretar] név mellé megkapja a „минеральный секретарь” [mineralnij szekretar] nevet. Ez annyit jelent ugye, hogy ásványvíz titkár. Ezekre tehát ráaggatták ezt a nevet, és hát döbbenetes dolgokat művel Moldovában, Grúziában, tehát ahol hagyományos ilyen szőlőkultúra van. Hát ott, amit lehet... Mindenféle bizottság alakul, mindenféle asszociáció, „nem iszom tovább, fiúk” asszociáció.

[00:32:40](#)

Szóval pszichedelikus volt a történet bizonyos értelemben, már-már a túlzás abszurdításával egy ilyen fegyelmező hagyománya is volt. De alapvetően Gorbacsov a korai periódusban a bajok forrását nem is elsősorban fegyelmi kérdésnek gondolja, hanem technikai-technológiaiainak. Tehát némiképp módosul... Tehát Andropov azt mondja, hogy megfegyelmezzük a társadalmat, mind az elitet – tehát a nomenklatura-elit, amely korrump sok tekintetben kidobjuk, lecseréljük, tiszta embereket hozunk.

[00:33:11](#)

Egy kicsit realisabban, mindenféle túlzó vízió nélkül tekintünk és rajzoljuk meg a programot, de alapvetően ez fegyelmezési kérdés lent is, fönt is... Jön Gorbacsov, némiképp ezt a fegyelmezést kicsit továbbviszi, de kiegészíti azzal, hogy alapvetően technikai-technológiai okai vannak annak, hogy a gazdaság nehézségekkel küzd. És a minta, ami láthatóan technikailag kínálkozik és bizonyos értelemben gazdaságszervezésileg is, ez a Kelet-Németország. Ott vannak ezek a ragyogó trösztök, milyen jól működnek.

[00:33:42](#)

Technikailag mennyire elől vannak. Elfeledkeznek mindarról, hogy van egy belnémet kereskedelem, mindazokról a különleges helyzetekről és kapcsolatokról, melyek Nyugat-

Németországhoz fűzik. Tehát van egy rövid periódus a kezdeti, korai Gorbacsov-éra időszakában, amikor ez a technikai-technológiai mozzanat kerül előtérbe. A másik ilyen elem, ami egy kicsit később – tehát a kelet-német mintát leváltó új elem – ez az „emberarcú szocializmus” lesz. Egy kicsit később, amikor a cseh minta és bizonyos értelemben a hruscsovi hagyományok... Tehát az „оттепель” [ottyepel], tehát az olvadás, a ‘68-as Csehország, az kezd egy kicsit előtérbe kerülni.

[00:34:19](#)

De mielőtt ez a variáns lesz a minta, van ennek a technikai-technológiai résznek egy ilyen ideologikus megfogalmazása. Ezt úgy hívják, és a peresztrojka előtt még van egy fontos szó – hogy ilyen, hogy is mondjam, hát nem szitokszóvá, hanem általánosan használható kifejezéssé válik. Ez az „ускорение” [uszkorényije], „gyorsítás”. Ez bizonyos értelemben már nemcsak technikai-technológiai, egy kicsit már egy gazdasági modell felé való tájékozódást jelent.

[00:34:46](#)

Tehát valahogy gyorsítani kellene, és hát persze nem tudják, hogy hogyan és igen komikus dolgok történnek. Például elmegy Gorbacsov a Togliatti-gyárba és azt mondja, hogy teljesen érthetetlen, hogy a szovjet autóipar miért van ilyen helyzetben? Holott lehetne például világelső is. Körülbelül a mondandója ezen a szinten meg is marad, mindenütt ez a fajta gyorsítás van jelen. De hogy mit kell gyorsítani, lehet-e gyorsítani, érdemes-e gyorsítani? Hát ez többé-kevésbé inkább homályban marad.

[00:35:13](#)

De utána elég gyorsan az első év lefutása után ’86 periódusára jön a kijózanodás periódusa és látják, hogy ebben a szerkezetben, ebben a struktúrában bármit gyorsítanak... Most nem akarok nagyon profán lenni, de szóval bármit... itt nincs értelme a gyorsításnak. Ennek voltaképpen..., most egy parabola, egy el nem mondott vicc csattanójára kell gondolnotok. Szóval nem kell ezt gyorsítani. Itt meg kell valamilyen formában azokat a gazdaság belső szerkezetében megfelelő változásokat hozni.

[00:35:55](#)

És ekkor bukkan fel ez a bűvszó, ami az egész Gorbacsov-érával összekapcsolódik, amit úgy hívnak, hogy „peresztrojka”. Na most a peresztrojka, ami ugye szó szerint átépítést, átalakítást jelent – hát ezt elég nehéz volt elfogadtatni és ha ideologikusan nézzük, ez a bizonyos peresztrojka mindvégig tehát doktrinális értelemben egy olyan ideológiai burokból marad meg, ami Gorbacsov esetében gyakorlatilag 1991-es elmozdításáig – tehát ’91 végéig – többé-kevésbé ebben a nagy ideológiai keretben marad meg.

[00:36:33](#)

Ez a leninizmus paradigmája. Tehát az, hogy egy olyan emberarcú, humánusabb szocializmust és annak megfelelő gazdasági formát, szerkezetet kellene találni, amit végső soron, ha belegondolunk, Lenin álmodott meg. A lenini eredeti formához kellene visszatérni.

[00:36:52](#)

És mindaz, ami a harmincas években torzító módon rátelepedett, ahhoz kapcsolódó torzító terrorhoz, cenzúrához és annak minden egyéb eleméhez vezetett... Ezt kell valamilyen formában meghaladni. Tehát a peresztrojkanak, ha úgy tetszik, ennek az átépítésnek az ideológiai megfelelője: vissza a lenini paradigmához, vissza a történeti bolsevizmus eredeti víziójához. És hát ennek szellemében viszonylag gyorsan – és ennek persze voltak nagyon komoly politikai, taktikai megfontolásai is – fölmerül az a kérdés, hogy a pártot valamiféle párton kívüli kontroll alá kellene vonni valamilyen formában.

[00:37:38](#)

Ez abszolút megfelelt ennek a bizonyos lenini víziónak, hogy valamilyen formában a tanácsoknak, a szovjeteknek a szerepét föl kellene értékelni. Egy olyan politikai képletet kellene kialakítani, ami a pártot egyfajta társadalmi ellenőrzés alá vonja. De hát ez a társadalmi ellenőrzés, nyilván a szovjet rendszer a hatalmat nem megosztó, tehát a hatalommegosztás nyugati vízióját és gyakorlatát nem ismerő szovjet rendszert, egy ilyen szinkretikus hatalmi képletet kell ezalatt érteni.

[00:38:08](#)

Tehát ebben az értelemben ideologikusan, legalábbis Gorbacsov mindvégig – tehát '91 végéig – gyakorlatilag ebben gondolkodott. Még akkor is, hogyha '90-től bizonyos taktikai megfontolásokkal beleegyezik a többpártrendszerbe, az Alkotmány 6. pontjának, amelyik kimondta, hogy csak egyetlen egy párt, a vezető erő létezhet, az SZKP. Tehát néhány taktikai megfontolás ellenére is azt kell mondjam, hogy alapvetően ebben a lenini paradigmában és elgondolásban vélte megtalálni a kiutat.

[00:38:41](#)

Most nagyon fontos elem és drámai módon komoly belpolitikai hatással volt a szovjet eseményekre 1986 áprilisa, ugye: Csernobil. Most Csernobilnek a fontos hatása, hogy a peresztrojka, ami eredetileg úgy volt elgondolva, mint amit felülről lehet iniciálni, amit voltaképpen a felülről jövő kezdeményezésekkel valahogy meg lehet oldani és azokat a konzervatív, ellenálló csoportok falát át lehet törni, akik idegenkednek bármiféle változástól, újítástól. A csernobili dráma megmutatott valamit és voltaképpen Csernobilhoz kapcsolódik egy újabb fontos kifejezés, ugye a „glasznosztj”, a nyilvánosság. A Csernobil drámája... Tehát az a helyzet, hogy ugye április végén,

április 26-án történik azt hiszem. 1986. április 25-26-án, éjjel. Egyébként pont Leningrádban voltam...

[00:39:42](#)

És ugye azt is tudjuk, hogy május első napjaiban ugye a svédek mérik be ezt a felhőt, ami eljut Svédország irányába és meggyőződése, ha a svédek nem mérik be, lehet, hogy hosszú-hosszú hetekig vagy hónapokig a világ nem tud róla, hogy létezik Csernobil. Tehát ennek az eseménynek és egyébként Gorbacsov is itt láthatóan taktikailag nem tudja felmérni, hogy ennek mi a jelentősége. Azt én sajnos nem tudom most megítélni, hogy ennek a rossz tájékoztatás, félretájékoztatás, a helyzetnek a pontos tájékoztatás ellenére való rossz felmérése volt-e az oka.

[00:40:25](#)

De ő körülbelül egy olyan 8-10 nappal a tragédia után, valamikor május 7-8. táján jelenik meg a televízióban és jelentkezik egy hosszú beszéddel. Ő is bizonyos értelemben – hát nyilván ebben a helyzetben – valamiféleképpen csitítóan akar szerepelni. De a Csernobil és a Csernobil körüli információs vákum, a félrevezetés, hallgatás igen jelentős eleme lesz annak, hogy igen gyorsan megjelenik a szovjet közélet szótárában ez a bizonyos „glasznosztj” – nyilvánosság.

[00:40:58](#)

Ez bizonyos értelemben tehát ez a helyzet forszírozza. És hát az az általános tapasztalat, hogy itt valamiféle változást, valamiféle mondjuk így, hogy az orosz társadalom és gazdaságnak valamiféle felpörgetését, valamiféle átalakítását láthatóan nem lehet felülről, a nomenklátúra közvetítésével... Ekkor jelennek meg egyébként, kezd megjelenni a szovjet publicisztikában a bürokrácia, mint a legfontosabb vagy a legnagyobb ellenfele az újításnak, a modernizálódásnak. Tehát nem lehet anélkül, hogy valamilyen formában, mint nyomást gyakorló tényezőt, ne kapcsoljuk be az orosz vagy a korabeli szovjet társadalmat.

[00:41:38](#)

Na most hangsúlyozom, hogy voltaképpen '86-ban, '87-ben, majdnem hogy '88-ig ez a folyamat. Tehát hogy valamilyen formában a nyilvánosság eszközén keresztül egyfajta politikai nyomásgyakorló eszközként egyre szélesebb körét a szovjet társadalomnak használjuk fel egyfajta megújított, átalakított szovjet társadalom építésében. Hát elég nehezen és lassan indul be és kezdetben főleg az értelmiség reagál rá. És ez az a periódus ugye '86 – '87-től, amikor egyrészt a kor szovjet valóságát először finomabban, majd egyre merészebben, egyre sokoldalúbban leleplező publicisztika jelenik meg.

[00:42:22](#)

Ez az a periódus, amikor '87 – '88-tól az emigrációba kényszerített, tehát főleg a polgárháború után a '20-as években, illetve hát a későbbi emigrációs hullámok, tehát az II. világháborús, illetve a '60-as, '70-es évek disszidenseinek kitoloncolt, kinyomott értelmiségének az irodalmi, a publicisztikai, bölcséleti teljesítménye mintegy visszatér a szovjet közegbe. Tehát egyfelől vannak a helyi publicisták, vannak a helyi értelmiségiek, másfelől pedig ennek az orosz történelemben hagyományosan fontos szerepe... tehát a múlt században is fontos szerepet játszott emigrációnak egyfajta visszatérése és bekapcsolódása az oroszországi politikai, szellemi küzdelembe.

[00:43:05](#)

De hangsúlyozom, ez nagyon félve történt. Kezdetben a glasznoszty az nem nem jelentett többet, tehát a '86, '87, még '88 periódusában sem, mint véleménypluralizmust. Tehát hogyha valaki a korabeli Szovjetunióban kint járt, akkor már beszéltek pluralizmusról, de mindig hozzátették, hogy ez a „vélemények pluralizmusa”.

[00:43:27](#)

Tehát emögött politikai pluralizmus, tehát intézményekben, pártokban, rivális politikai csoportokban vagy nyomásgyakorló csoportok megszerveződésében, fellépésében nem lehetett nyomát lelteni. Tehát megmaradt egyfajta ilyen meglehetősen szubtilis, lebegő véleménypluralizmusként. De hát láthatóan a gazdaság továbbra sem tudott... Tehát a társadalom, a korabeli szovjet társadalom '88-ra is, se gazdaságilag, se szociálisan nem tudott bizonyos teljesítményeket fölmutatni.

[00:43:58](#)

Ugyanakkor a glasznosztyon és a peresztrojka ideológiáján és retorikáján keresztül az egyre szélesebb, az értelmiségen túlnyúló csoportok is kezdtek politizálni és bekapcsolódni a kor szellemi életébe. És ez a bekapcsolódás a periférián volt a legradikálisabb. Elsősorban a nyugati periférián, illetve a déli periférián, azaz a Baltikumban és a Kaukázusban. Tehát bekapcsolódik 1988 tájékától – elsősorban legmarkánsabban és legvégeig gondoltabban – ebbe a folyamatba az úgynevezett népfrontosodás, a különböző népfrontok megszerveződése a Baltikumban.

[00:44:35](#)

S ugye közeledtek 1989-ben az újabb nagy szovjet Legfelsőbb Tanácsi választások. És itt van egy... itt van két fontos mozzanat és én bizonyos tekintetben 1989 nyarát politikai cezúrának¹⁸ gondolom. Azt vélem, hogy 1989 nyaráig tudta a gorbacsovi–jakovlevi vezetés, tehát ez a bizonyos

¹⁸ Cezúra (átvitt értelemben): választóvonal, megszakítás, szünet

Alekszandr Jakovlev¹⁹, aki ideológiailag talán a legnagyobb támasza és motorja volt a fejleményeknek...

[00:45:03](#)

Ugye Kanadából visszatért nagykövet, akit egyébként még a '70-es évek derekán száműztek oda, mert hogy bizonyos nacionalista csoportokkal szemben állt. Ugye a szovjet korszakban is voltak bizonyos, az „establishment” környéki időszakban ilyen nacionalista megnyilatkozások. Nos, a cezúra, a politikai cezúra szerintem valamikor 1989 nyarán húzható meg. Ami alatt én azt értem, hogy többé-kevésbé 1989 nyaráig tudta a gorbacsovi peresztrojka-csapat iniciálni, kezdeményezni a politikai folyamatokat.

[00:45:37](#)

'89 nyarára ez a kezdeményező szerep és helyzet teljes mértékben elenyészett. Ezt két dolog bizonyítja. Az egyik vagy mindkettő egyébként a Baltikumhoz kapcsolható. Az egyik a Molotov–Ribbentrop-paktum körüli vita. Ugye 1989 augusztusa az 50. évfordulója ennek a paktumnak, az aláírásának. Ugye ennek alkalmából a Baltikumban... Ezek a bizonyos... egyre inkább... tehát '88-tól fantasztikus ütemben erősödő bizonyos szegregációs, tehát bizonyos... [felvétel megszakad]

[00:46:14](#)

Kilométeres hatalmas egymást fogó, ilyen kézfogó alakul ki, ami látványosan demonstrálja, hogy az ott élők számára egyértelmű és nyilvánvaló, hogy... És itt kerül voltaképpen először egy ilyen drámai zsákutcába az egész gorbacsovi felfogás, mert egyfelől belpolitikában, történeti hagyományban, történeti reflexiójában desztalinizál. Túllép voltaképpen még a hrucsovi hagyományon is.

[00:46:45](#)

Amennyiben a sztálini korszak a '30-as, '50-es évek közti szocializmusra nemcsak mint valamiféle személyes felelősségre – tehát nem a személyi kultuszra, Sztálin személyi kultuszára – vezeti vissza, mint ahol voltaképpen a 20. kongresszus Hruscsov²⁰ alatt megrekedt, hanem továbblép és elkezd bizonyos strukturális elemeken keresztül értelmezést adni a '30-as, '50-es évekre vonatkozóan. Tehát a gorbacsovi korszak egyértelműen desztalinizálni akar, ugyanakkor a sztálinizmus eme nyilvánvaló következményével.

¹⁹ Alekszandr Szergejevics Jakovlev

²⁰ Nyikita Szergejevics Hruscsov

[00:47:16](#)

Azaz azzal a ténnyel, hogy egy paktum a fasiszta Németország és a korabeli Szovjetunió titkos megegyezésének következtében a Szovjetunió felügyelete alá került baltikumi államok helyzetével és az ezzel összefüggő történelmi felelősséggel viszont nem akar szembenézni. Tehát itt volt egy drámai konfliktus, hogy belpolitikailag még úgy tűnt, hogy vitte ezt a hagyományt. Bizonyos értelemben konzekvens desztalinizációt, miközben ezzel a nyilvánvaló ténnyel, ami maga is csak egy desztalinizációs magatartással lett volna meghaladható, nem akar szembenézni.

[00:47:52](#)

Én '89 augusztusában kint voltam akkor is a Szovjetunióban néhány hétig és pont amikor van ez a nagyszabású, több száz kilométeres karbaöltése három nemzetnek, a korabeli vezető sajtó, de még Jakovlevet²¹ is beleértve Falinig²², talán gyakorlatilag a korabeli politikai elit krémje. S bizonyos értelemben Jakovlev mindenképpen egy ilyen eltökélt nyugatosító szellemiségű alakja, aki azzal van elfoglalva, hogy azt bizonygassa: nem létezik titkos paktum.

[00:48:23](#)

Ez dokumentálható. Tehát az 50. évfordulónál az elit csúcsán még azzal vannak elfoglalva, hogy nincs ilyen paktum. Nem létezik ilyen paktum, nincs felelősségünk. És itt látom a fordulatot, itt válik deffenzívá. Ezt a konfliktust, ezt a helyzetet nem tudja megoldani a gorbacsovi desztalinizáció, ezzel a ténnyel nem tud szembenézni.

[00:48:47](#)

És ehhez kapcsolódik hozzá az a fontos elem – és ez az, amiben a Baltikum mindenképpen, a szovjet belső periféria régióin belül, különös helyzetben van, és bizonyos tekintetben még a Kaukázussal szemben is, ahol a másik ilyen nagy belső generáló helyzet alakul ki. Szecessziós, leválást akaró csoportok jelennek meg. A másik, hogy a Baltikumban először a litvánoknál egy bizonyos Brazauskas²³ nevű vezetésével jelenik meg szecessziós szándék és akarat a litván kommunista párton belül.

[00:49:23](#)

Tehát voltaképpen van ez a bizonyos történelmi dolog, a birodalomba való bekerülés ténye. Van az az először kicsit rafináltan megfogalmazott szecessziós szándék, ami gazdasági önelszámolást akar, ezen a nyelven adja elő magát. S ehhez kapcsolódik a pártnak a leválása. Tehát azt mondani,

²¹ Alekszandr Nyikolajevics Jakovlev

²² Valentyin Mihajlovics Falin

²³ Algirdas Brazauskas

hogyan van ugyan egy közös szovjet kommunista párt, de váljunk mi ki. Maradjon még meg a Szovjetunió, de a mi kis litván kommunista pártunk azért legyen külön.

[00:49:52](#)

És hát ezzel a helyzettel megint csak nem tudnak mit csinálni. Emlékszem, közvetíti a televízió, ahogy előbb elmegy a Jakovlev, később elmegy a Gorbacsov is rábeszélni Brazauskasékat, hogy valamilyen formában vonják vissza. Ne akarják ezt, és így tovább. És ugye ne felejtsük el, hogy itt párhuzamosan a szovjetek még mindig benne vannak az afganisztáni háborújukban. Most lábjegyzetként teszem hozzá, hogy az arányos veszteségeik most a csecsen háborúval jóval nagyobb arányú veszteségek, mint a magának az afgán háborúnak, de ott vannak '79 óta az afgán háborúban.

[00:50:28](#)

A litvánok többek között ezt is mondják, hogy miért küldjem én a fiamat egy olyan háborúba, amihez nekem semmi közöm nincs? Kezdve innen – ezen a tanácskozáson, ahol később megjelenik – a litván értelmiség reprezentánsaival találkozik Gorbacsov és ezzel keményen szembe kell nézni.

[00:50:46](#)

Ez egy egészen új helyzet. Tehát a politizálásnak egészen új készségeit kellene ebben a, hogy is mondjam nyilvánosságot fontos politikai eszköznek tekintő új helyzetben Gorbacsovnak és munkatársainak rendelkeznie. Ha úgy tetszik, megfelelő adottságokkal, a nyílt politikai vita eszközeivel, készségeivel, tulajdonságaival kellene rendelkezni. Nem pedig a paraván mögötti alkuknak, valamiféle nómenklatúra vidék belső szabályainak megfelelően viselkedni. Láthatóan ez a dolog nem megy. Egyébként kétségbeejtő és elszomorító volt az a teljesítmény, amit ebben az új helyzetben Gorbacsovék tudtak produkálni.

[00:51:26](#)

Tehát nagyon fontos, hogy új kihívás volt '89 nyarától – és ez voltaképpen '88-tól kezdődik lappangóan –, de látható, manifeszt, megoldhatatlannak tűnő kihívásként jelenik meg a Baltikum szecessziós törekvések formájában. Több szinten, több irányban. Ez az a fordulat, megítélésem szerint, amikor a kezdeményezés láthatóan és végérvényesen kicsúszik Gorbacsov kezéből.

[00:51:51](#)

Fontos, hogy '89-ben kerül sor a Szovjet Legfelsőbb Tanács megválasztására. Itt van egy nem demokratikus választási szabály. Gorbacsov akkor, amikor a tanácsokhoz – tehát visszatér ehhez a bizonyos szovjet mániájához, az úgynevezett eredeti lenini vízióhoz, a történeti bolsevizmus látomásához. Azt mondja, hogy a tanácsok felügyelete alá kell vonni a pártot. Azt mondja, hogy induljanak el. Itt '89-ben vannak először úgy választások, hogy alternatív jelöltek vannak.

[00:52:23](#)

S igen kínos vereséget szenved a politikai, mármint a pártelit. Igen kínos vereséget szenved annak ellenére, hogy komolyan manipuláltak a választások, annak ellenére, hogy itt egy kétszintes parlamenti rendszer alakul ki. Egy 2000 valahány, 2050 vagy 2055 fős úgynevezett Népképviselők Kongresszusa jön létre, amelyik időről időre, évente kétszer ülésezik. Most gondoljatok bele, hogy létezik egy állandó Legfelsőbb Tanács – a parlament –, és létezik egy e fölött lévő testület, amely a parlament valamennyi döntését jogában áll, hogy felülírhatja.

[00:53:00](#)

Egy olyan, időről időre, évente kétszer ülésező nagy grémium, aminek a politika folyamatos világáról, ügykezeléséről fogalma nincs. El lehet képzelni... mert hogy ebben a politikai szándék nyilvánvaló. Ha bármi történne a Legfelsőbb Tanácsban, amit nem sikerülne elintézni, akkor van egy 2000-es, időről időre a politika folyamataiba bekapcsolódó, de hát azért mégiscsak finoman fogalmazva az orruknál fogva vezethető csoport – ami fölötté, mintegy teljesen legitim módon tud eljárni.

[00:53:32](#)

És nagyon fontos a másik, a '89-es választások demokratikusságát kétségbe vonó elem. A megválasztott intézmény egyharmada olyan, akiket különböző társadalmi szervezetek delegálhatnak. Társadalmi szervezet volt a Tudományos Akadémia, az SZKP, a szakszervezetek, de a bélyeggyűjtők is – tehát a lehető legkülönbözőbb csoportokból; de olyanok, akik egyfajta kontrollt, egyfajta lojalitást jelenthettek a korabeli rendszer irányába.

[00:54:01](#)

Na most hát a '89-es választások minden manipuláltsága ellenére számos ponton komoly kudarcot hoztak a párt nomenklatúrája számára. És hát megjelenik a Szovjet Legfelsőbb Tanácsban egy olyan csoport, amely most már megpróbálja a gorbacsovi – mondjuk – peresztrojka centrumot, ha úgy tetszik, tétovassággal, lassúsággal, következtelenséggel vádolni, illetve bírálni.

[00:54:35](#)

Ez azért fontos, mert rá egy évre – 1990 tavaszán – következnek az orosz parlamenti választások. Ez volt a szovjet ('89-ben), egy évre rá történnek meg az oroszországi parlamenti választások. És ez a szovjet felbomlás szempontjából nagyon fontos, hogy az a radikális csoport, ami egyébként kezdetben önmagát baloldalinak tekintette – ugye az a mondjuk így, hogy antikommunista csoport. Bár itt nagyon fontos hozzátenni, hogy az a csoport, amelyik '89–90-ben a nyilvános politika világába és a média világán keresztül közvetített nyilvános politika világába fölbukkan, kezdetben nem antikommunista.

[00:55:16](#)

Tehát olyan értelemben nem antikommunista, hogy szocialista baloldalinak tekinti magát, de egy emberarcú szocializmusban gondolkodik '89–90-ben. Tehát, amikor önmagát igazi baloldalinak tekinti – ők a „leviek”, a baloldaliak –, akkor egyfelől ez azzal függ össze. Egyébként ma már letagadják, erre a hagyományos 20. századi európai felosztásra...

[00:55:41](#)

Tehát a kollektivisták a baloldaliak, az individualisták – mondjuk így leegyszerűsítve – a jobboldaliak. De a korai, tehát a genezis pillanatában ez a bizonyos önmagát demokratának tekintő csoport önmagát baloldalinak vélte, baloldaliként definiálta.

[00:55:56](#)

Az 1990-es oroszországi parlamenti választáson ezek a peresztrójkát lassúnak, tétovának, következetlennek, a konzervatív csoportok számára minduntalan engedményeket tevőnek tartó centrummal szemben taktikát változtatnak. Ez mondjuk a szovjet felbomlás szempontjából nem lényegtelen. Úgy vélik, hogy ha a szovjet Legfelsőbb Tanácson keresztül nem sikerül semmit – tehát nem lehet igazán forszírozni, nem lehet gyorsítani az átalakítás mechanizmusát –, akkor nekünk az oroszországi parlamenti választásokon kell egy olyan demokrata elkötelezettségű többséget kialakítani, amely az orosz szuverenitás keresztülvitelével fogja kikényszeríteni a szovjet centrum, jelen esetben a szovjet központ – Moszkva – ellenében az orosz szuverén állam és a demokratikus Oroszország politikai alternatíváját.

[00:56:52](#)

Az orosz 1990-es választások e tekintetben jelentős sikert hoznak. A '90-ben megválasztott új orosz parlament többségében tehát politikailag három csoport képződik. A legnagyobb csoport, ami '90-ben képződik az egyértelműen demokrata elkötelezettségű. Ez a bizonyos Demokratycseszkaja Rosszija²⁴ csoport. Kisebb számban Oroszország kommunistái vannak és van egy hatalmas, politikailag meghatározatlan tömeg, amely bizonyos mozgással, de alapvetően '95-től '93 októberéig egyre inkább ehhez a bizonyos konzervatív kommunista csoporthoz köteleződik el vagy abba az irányba tolódik el.

[00:57:44](#)

De nagyon fontos, hogy markánsan, politikailag artikuláltan az 1990-es választásokat a demokratikus érzelmű, demokratikus elkötelezettségű politikusok uralják. És itt olyan neveket kell

²⁴ eredeti nyelven: Демократическая Россия

említeni, mint az akkor még létező és élő Szaharov²⁵, Afanaszjev²⁶ – ez a bizonyos történész –, Szobcsak²⁷, Popov²⁸ – ugye az egyik a leningrádi polgármester, a másik a moszkvai első polgármester – és Sztarovojtova²⁹, Sztankevics³⁰. Tehát ez az úgynevezett első nemzedék.

[00:58:17](#)

Azért fontos talán őket név szerint emlegetni, mert gyakorlatilag valamennyien '93–94-re egy-két kivételtől eltekintve ki is hullottak a politika első vonalából. Őket gyakorlatilag ma úgy szokták őket emlegetni, hogy a destrukció, a bomlás, forradalmi kezdeményezés periódusában hasznos volt tevékenységük. Viszont manapság aligha alkalmasak az építés, a konstruktív politikai magatartás képviselésére.

[00:58:52](#)

Ez látható is. Voltak olyanok, akik elég gyorsan – '91 augusztusa után, tehát amikor mintegy helyreállítódik ebben az '91 őszi periódusban Oroszország szuverenitása és '91 végére ugye összeomlik a Szovjetunió – önkéntesen mennek ki, csalatkoznak és távolodnak el a jelcini csoporttól. És vannak olyanok, akik pedig a politikai belső küzdelmekben mintegy őrlődnek fel és ebben a belső rivalizálásban nem találják meg a helyüket és kerülnek politikai perifériára.

[00:59:29](#)

Fontosnak gondolom, hogy végül is még 1990 márciusában egy fontos esemény történt. Taktikai engedményeket tesz Gorbacsov – erre utaltam. A taktikai engedményeket azért teszi, hogy megválasszák 1990 márciusában a Szovjetunió első elnökének. A taktikai engedmények között van az Alkotmány 6. pontjának az elengedése. Tehát voltaképpen a többpártrendszerrel... Egy évvel korábban még hallani sem akar róla Gorbacsov, de '90 márciusában taktikai engedmény jegyében mind a 6. pontját kiveszik az Alkotmánynak, gyakorlatilag elindul a többpárti szerveződés. Jellemző módon az első ilyen párt ugye a Zsirinovszkij-féle, sokak szerint nyilvánvalóan „kreatúra” szerepben elinduló Liberális Demokrata Párt, aminek az lenne a funkciója, hogy kompromittálja már születése pillanatában a többpárti versenyt, a demokráciák világát.

[01:00:26](#)

Voltaképpen '90 tavaszától kezd kialakulni egy olyan helyzet, amikor egyrészt kialakul az, hogy vegyes gazdaság. Ideologikus elfogadást nyer az, hogy vegyes gazdaság legyen. A tulajdonviszonyok tekintetében is vegyes, tehát állami, szövetkezeti, magántulajdonnak egyfajta

²⁵ Andrej Dmitrijevics Szaharov

²⁶ Szergej Alekszandrovics Afanaszjev

²⁷ Anatolij Alekszandrovics Szobcsak

²⁸ Gavrijil Haritonovics Popov

²⁹ Galina Vasziljevna Sztarpojtova

³⁰ Szergej Boriszovics Sztankevics

elfogadása. De van máig egy pont, ahol nem tudnak áttörni: ez a föld magántulajdon, pontosabban a föld magántulajdon kérdése máig függőben van.

[01:00:59](#)

Most egyébként nagyon érdekesen töri meg a hasonlóan szocializált nomenklatúra elit bizonyos csoportjait, mert egyik része szeretné, a másik nem. Tehát a földtulajdonra vonatkozóan még mindig nincs konszenzus, de a vegyes tulajdonlásban mindenképpen volt. '90 elejére jelentős mértékben azért, hogy '90 márciusában a Szovjetunió első elnökévé válasszák meg Gorbacsovot, belemegy.

[01:01:28](#)

Fontos megjegyezni, hogy kevesebb mint 60%-ot kap. Tehát már '90 márciusában Gorbacsov már a Legfelsőbb Tanácsban is – amelyik végül is dönt az elnökké választásáról – már egy nagyon szerény, de még mindig abszolút többséggel rendelkezik. De nagyon szerény. 60%-ot nem elérő. Ha közvetlen választásokon történt volna kísérlet a megválasztására, nagyon valószínű, hogy az első fordulóban nyerte volna el a többséget.

[01:01:58](#)

Azt gondolom, hogy '89 említett nyaratól kezdődően különböző taktikai visszavonulások, és a taktikai visszavonulásokat jelentős mértékben sarkallta az a folyamatos gazdasági alulteljesítés, krónikus áruhiány, amivel szembe találta magát a szovjet társadalom. Most csak egy mozzanatra utalnék, nem szeretném túlbeszélni a dolgokat. Egy mozzanatra szeretnék ugrani és a kérdésekben esetleg majd más dolgokra visszatérnék.

[01:02:32](#)

Most hogy mi volt a puccsban? Itt ugye mai napig viták vannak, hogy láthatóan a periféria szecessziós leváló törekvéseinek jelentős szerepe volt. Ez gerjesztett egy folyamatot, amiben az elitek nem nagyon tudnak megegyezni a tekintetben, hogy milyen típusú föderáció vagy konföderáció? Milyen formában lehet a Szovjetunió belső adminisztratív szerveződését – azt az egyközpontú világot – valamiféleképpen átalakítani.

[01:03:03](#)

Az ebben való meg nem egyezés, mint egy kikényszerítés hoz létre egy ilyen egészen sajátos, egyesek szerint beugrató puccsot, mások szerint csak elfuserált puccsot. Mindenesetre '91 ősztől, illetve '92 elejétől a szuverén orosz állam, tehát '91. december 8-tól ugye az első breszti megállapodással felbomlik a Szovjetunió és elindul útjára ez a meglehetősen sokáig pontosan be nem látható, föl nem mérhető – bizonyos tekintetben ma sem fölmérhető – FÁK- képződmény.

[01:03:37](#)

Itt az orosz gazdasági mozgás tekintetében van egy nagyon fontos dolog. '92-ben ugye jönnek a Gajdarék. Gajdar³¹, mint ügyvezető miniszterelnök, illetve Jelcin, aki a parlamenttől '91 végén felhatalmazást kap gazdasági rendkívüli intézkedésekre. Itt egy mozzanatra szeretném a figyelmeteket felhívni, hogy egy gazdasági rendkívüli jogkör következtében Gajdarék '92-től liberalizálják az árakat. Ez most azért fontos, mert a liberalizálás következtében ők úgy kalkuláltak, hogy az ár felszabadításának az lesz a következménye, hogy az árak három-négyszeresükre futnak fel egy év alatt. Tehát 1992 elején – felszabadítják az árakat, és ez '92 végére három-négyszeres, tehát 3–4%-os áremelkedést kalkuláltak. Most ehhez képest 1992 első negyedévének végére az árak tízszeresükre futottak fel, az év végére huszonhétyszeresére.

[01:04:41](#)

Ezt azért fontos megjegyezni, mert bizonyos tekintetben ez a helyzet, hogy az a csapat, amelyik a szovjet központtal szemben ugye nagyon fontos. Sokan azt mondják, hogy a '91-es puccs után fel kellett volna robbantani ezt az orosz parlamentet is, amiben láthatóan nincs egyértelmű demokratikus többség. Az a helyzet, hogy a '91-es puccs idején a parlament minden belső tagoltsága ellenére a Jelcinék mögött sorakozott fel. Sőt, '91 decemberében is, miután december 8-án aláírják ezt a bizonyos, a Szovjetuniót felbomlását kimondó egyezményt a belorusz és az ukrán, illetve az orosz elnök.

[01:05:27](#)

Ezt követően maga Jelcin forszírozza, hogy mindhárom állam parlamentje ratifikálja, tehát mintegy megerősítést, kiegészítő legitimitást adjon a Szovjetunió felbomlásának. Sem ebben a második pillanatban, sem pedig a Szovjetunió felbomlásának pillanatában nem volt olyan helyzet, amely kedvezett volna. Sokkal inkább rászorult Jelcin, illetve környezete arra, hogy egyfajta kiegészítő legitimitást kapjon a ratifikáción keresztül.

[01:05:54](#)

Vagyis nagyon fontos, hogy abban, hogy a konfliktus kiéleződik az elnöki adminisztráció, az elnöki környezet, ha úgy tetszik a végrehajtó hatalom, illetve a parlament és a parlament többségi csoportjai között, voltaképpen a reformok természetével, illetve ütemével függ össze. Illetve azzal a rendkívül fontos tényezővel, hogy az árfelszabadításnak a társadalom igen lényeges csoportjaira ilyen drámai, elszegényítő hatása van.

³¹ Jegor Tyimurovics Gajdar

[01:06:24](#)

Nagyon fontos, hogy ez elsősorban a többé-kevésbé jól körül írható csoportokat érint kedvezőtlenül. Ide tartoznak kétségtelenül a nyugdíjasok. Sajnálatos módon Gajdarék gyakorlatilag félve attól, hogy ezt a paternalista állapotot, ezt a kiszámítható, szerény egzisztenciában gondolkodó hagyományos felfogást nem tudják áttörni drasztikus lépések nélkül. Nemigen voltak tekintettel arra, hogy elsősorban a nyugdíjasok csoportjában, hogy olyan kihívásnak teszik ki ezt a csoportot, aminek semmilyen formában nem tud megfelelni.

[01:07:04](#)

Nins ennek a csoportnak, ennek a csoportnak a tagjainak nincsenek olyan képességeik, adottságaik, amelyek ezt a versenyhelyzetet, ezt az új helyzetet valamilyen formában kompenzálni tudnák. Ráadásul ez a csoportja a szovjet társadalomnak, vagy most már orosz társadalomnak nem csak egzisztenciálisan lehetetlenült el 1992-ben, hanem értékvilágában is. Voltaképpen azok az emberek, akik 70 éven keresztül egészen más értékek jegyében szocializálódtak nemcsak egzisztenciálisan lehetetlenültek el, hanem abban a vízióban, abban a látásmódban is egészen más értékek kerültek előtérbe.

[01:07:41](#)

Úgyhogy ez a csoport – ha az ember '92 végétől, '93-tól – ilyen ellenzéki tüntetéseket... Egyébként ezek '92 végétől, '93 elejétől kezdődnek. Az első nagyobb szabású Jelcin-ellenes megmozdulás '93 februárjában van. Ezek voltaképpen jelentős részben ezek az idős emberek.

[01:08:01](#)

Tehát akik mind az értékvilágukban, mind egzisztenciális helyzetükben perifériára szorultak. És hát ezen kívül bizonyos fiatal csoportok, bizonyos értelmiségi csoportok kerültek nehéz helyzetbe. De a nehéz helyzet önmagában nem szocializálta őket feltétlenül a kurzussal szemben állóvá. Tehát nagyon sokan a nehézségek ellenére is inkább választották ezt, semmint hogy valamilyen formában visszatérjenek a Brezsnyev-korszakhoz.

[01:08:28](#)

Nagyon fontos, hogy ennek a bizonyos tényleg szociálisan sokkoló ténynek a következtében '92 végétől, '93 elejétől egyre inkább egyre bővülő módon szaporodnak azok a csoportok, amelyek mind a parlamenten belül, mind a parlamenten kívül az elnöki adminisztrációval, illetve annak környezetével szembefordulnak. Ezzel a Gajdar-féle nyugatos, elkötelezetten liberális politikával szemben próbálnak állást foglalni. Itt vannak konfliktusok. Tudjuk, hogy 1993-ban van egy kísérlet, hogy Jelcin elnök elnöki kormányzást vezessen be, majd visszamondja.

[01:09:07](#)

Ezzel párhuzamosan megpróbálják őt elmozdítani. Elindul az úgynevezett impeachment-mechanizmussal. Mindössze 60 valahány szavazaton múlik, hogy nem hívják vissza az elnököt, Jelcint. Miközben folyik a szavazás a parlamentben arról, hogy őt leváltsák, ő nyilatkozik, hogy akármilyen is lesz a parlament állásfoglalása az ügyben, ő nem fogja ennek az állásfoglalásnak magát alávetni. Hát ez 60 emberen múlt. Ebben a helyzetben én azt gondolom, hogy 1993 márciusában, amikor ennek tanúi vagyunk, nagyon drámai közelségbe kerültünk egy polgárháborús helyzethez.

[01:09:41](#)

Mert nem lehetett tudni, hogy a társadalom erre a szembenállásra hogyan reagál. Az erőszakapparátusok hogyan reagálnak. És ne feledjük, hogy még ez az a periódusa az orosz történelemnek, amikor Oroszországon belül rendkívül erősek a különböző régiók elszakadási szándékai. Ebben a helyzetben nem lehetett felmérni, hogy a moszkvai hatalmi rivalizálásra hogyan reagál majd egy-egy vidéki, egy-egy gazdaságilag önmagát erősnek érző régió.

[01:10:07](#)

Most végül is kompromisszum születik és '93 áprilisában kiírnak egy referendumot. A referendumnak végül négy kérdése van és a négy kérdésre adott válasz azt erősíti meg, hogy Jelcint végül is mind a politikai kurzusát, mind a gazdasági kurzusát, mind az általános tevékenységét támogatják. Nem támogatják a parlamentet, viszont nem támogatják a parlament idő előtti feloszlását. Tehát '93 áprilisában nincs mód a parlament most már harmadik – kínálkozó vagy látszólag kínálkozó – feloszlására.

[01:10:40](#)

És hát akkor az '93-as év és ez nagyon érdekes. '93 nyara pedig azzal telik és bizonyos értelemben a folytonosság máig megvan, hogy a rivális politikai csoportok úgy vívják a maguk politikai küzdelmét, hogy kölcsönös korrupciós vádaskodásokat indítanak el. Tehát a politika nyelve '93 nyarára olyannyira eldurvult, hogy egymást korrupcióval vádolva próbálják egymást diszkreditálni azok a csoportok, akik voltaképpen '90–'91-ben még egymást támogatva vívták a maguk küzdelmét a birodalmi központtal szemben.

[01:11:18](#)

Na és ezek az események azok, amelyek végül is... Egyébként, ha csak a nyelvét nézem, hogy '92 elejétől a parlament milyen nyelvet enged meg például a gajdari reformokkal szemben... Az ember zsebében kinyílik a bicska. Szóval azt kell mondjam, hogy a tűréshatár '92 januárjától, februárjától '93 októberéig fantasztikusan kitolódott. Az a nyelv, amit '92 januárban, februárban már használt a politikai elit ellenzéki, tehát Gajdarral szembeni csoportja ez már „casus belli”. Szóval olyan nyelv...

De mégis ez valahogy abban az orosz közegben mégsem „az a nyelv”. Kellett még 1,5 év, pedig már tényleg azt kell mondani, hogy szinte anyázták egymást. Mégis kellett 1,5 év, hogy a dologból ez a bizonyos ’93. október 3–4-i esemény legyen.

[01:12:10](#)

Van előtte ’93 májusában egy... Ezt ott voltam akkor épp a fekete dobozzal, láttam, amikor ott ilyen idős embereket megállítottak a Gagarin tér előtt és ez az első véres attrakció ’17 óta Moszkvában. Ez volt az első ilyen véres összecsapás ’93 májusában. Néhány ember nagyon súlyosan megsérül és van is ilyen gázolósos eset. Nem volt szép dolog. Gerjesztette a dolgokat. És akkor rá néhány napra a győzelem ünnepén, ugye május 9-én 70 000 ember vonul fel, de akkor nincs semmiféle excessus, mert nem állják el az útját. Tehát már ’93 nyarán lehetett érezni, hogy itt komoly konfliktusok születnek.

[01:12:50](#)

Befejezésképpen én azt mondanám, most nyilván a kérdésekben majd ez-az-amaz előkerül, én egy summázatot adnék. Bizonyos értelemben egy szomorkás optimista víziót. Szomorkás, mert a politikai természetét ennek a vízióknak azt gondolom, hogy semmi vidám, semmi felemelő, semmi pozitív nincs benne. De optimista annyiban, hogy azt állítja: megítélésem szerint belátható ideig Oroszországot minden gondja, nehézsége ellenére is egyfajta stabil – legalábbis a hatalmi folytonosság képében stabil – országként fogjuk itt magunk mellett látni.

[01:13:36](#)

Emellett a következő három érvet tudom felsorakoztatni. Tehát még egyszer emlékeztetnék rá, hogy szomorú optimista kép – vagy szomorkás optimista kép. Szomorú, mert a politikai természete elkésérítő, hogy milyen eszközökkel és milyen módon biztosítják a stabilitást. Optimista, amennyiben a külvilág szemével nézve mégis jó, hogy egy stabil hatalmi folytonosság és egyfajta hatalmi kontroll alatt tartott Oroszországra gondolok.

[01:14:03](#)

Emellett három tény szól. Egy bizonyos értelemben ezek a most következő választások igazán nem is biztos, hogy olyan komoly tét – hát legalábbis a duma-választások valószínűleg nem is olyan nagyon komoly tétéről szólnak. S lehet, hogy az elit(ek) voltaképpen már megegyeztek e tekintetben. Ez a három állításom, hogy miért látom a hatalmi folytonosságot már-már biztosnak a következők.

[01:14:28](#)

Oroszország továbbra is archaikus társadalom atekintetben, hogy a hatalom termeli a pénzt. Tehát ha a hatalmi elit környékén vagy a hatalmi eliten belül maradok, ez annyit jelent, hogy továbbra is

birtoklom a rendkívül kedvező privatizációs pozíciókat. Oroszországban a világtörténelemben semmiféle párhuzamot, hasonló példát nem lehet fölhozni, milyen mennyiségű vagyonnak, értéknek, természeti és egyéb értéknek a privatizálása folyik. Ez nem nudli, ez nem összemérhető. Csak egy példát mondjak: Oroszországban évente 38 000 embert ölnek meg, Magyarországon 300 valamennyit.

[01:15:12](#)

Ők vannak 150 millióan, mi vagyunk 10 millióan. Arányosan ez annyit jelentene, hogy náluk mondjuk – hogyha ezeket az arányokat kellene tartani –, akkor ugye nálunk valami 4000 embert kellene... Náluk 38 000 embert ölnek meg. Csak hogy érzékeljük a téteket. És itt általában nem féltékenységi jelenetek szülik ezeket a dolgokat. Tehát az első állításom, hogy a hatalmi folytonosság biztosításának fontos és lényeges eleme a privatizációs pozíciók megtartása e folyamatokban való nagyon kedvezményezett helyzetnek a prolongálása.

[01:15:46](#)

A másik ilyen ok, ami szerintem ezt a hatalmi folytonosságot, vagy erre a hatalmi folytonosságra készítet, hogy ha a hatalmi elit államközeli elit tagja vagyok, akkor hozzáférhető számomra továbbra is az állam tőkeforrása. Ma is jelentős programok vannak, amiket az állam finanszíroz. Ma is jelentős vagyonra lehet szert tenni az állam által finanszírozott programokhoz való hozzáférés révén jutni. Tehát nagyon fontos, hogy ha az állam közelében, a nómenklatúra közelében vagyok, akkor az állami tőke forrásai is hozzáférhetők számomra.

[01:16:25](#)

És van egy harmadik, nem kevésbé fontos dolog. Ha a hatalmi elit része vagyok, akkor a jogszolgáltatás, az igazságszolgáltatás számára viszont hozzáférhetetlen maradok, hiszen bármikor politikailag megállítható, blokkolható bármiféle kísérlet arra, hogy engem bármiféle korábbi tevékenységemért számon kérhessenek.

[01:16:46](#)

Összefoglalva: ez a három elem önmagában azt gondolom, hogy már-már elégséges garancia. És néhány marginális csoport, ami az elitbe szeretne bekerülni, illetve kedvező pozíciókat elérni, ennek a törekvése sem fogja ezt az alaptendenciát megítélésem szerint felborítani. Ami megítélésem szerint tehát belátható időn belül a hatalmi folytonosság révén egyfajta stabil, legalábbis politikailag nagyon elszomorító politikai természetű stabilitást fog biztosítani. Hát köszönöm szépen.

[01:17:23](#)

Talán nem éltem vissza az idővel. Azt mondták, hogy maximum 1,5 órát beszélhetek, de annyit nem beszéltem.

[...]

[01:17:36](#)

Ami az első kérdésselletti – először is pontosítani kellene, mert a balti államok kétségtelenül jelentős mértékben tartanak attól, hogy ők ugye, noha egyértelműen kiváltak és semmilyen formában nem csatlakoztak a FÁK-hoz, de ha feléled esetleg Oroszország, akkor ők lehetnek az első falat, akiket lenyelnének. És tartanak ettől.

[01:18:06](#)

Azt gondolom, hogy erről elég jól tanúskodnak a jelek, hogy Oroszország a balti államokat elengedte. Fenyegetésként esetleg visszatérően tehet ezt-azt-amazt, de nem próbálja visszahódítani őket. Ráadásul itt a nyugati politika sem volt igazán szerencsés, mert valljuk meg őszintén, hogy igen markáns sérelmi politikát – szerintem nehezen tartható sérelmi politikát – folytattak az észtek és a lettek az oroszokkal szemben.

[01:18:35](#)

Gondoljatok bele, hogy Észtországban, ahol a lakosság harmada orosz, egy 105 fős parlamentben egyetlenegy orosz képviselő sincs. Szóval ez apartheid. Van itt egy másik dolog is. Azt tudniillik, hogy az elhúzódo állampolgársági ügyek intézése következtében a rendezetlen állampolgársággal nem rendelkező csoportok gyakorlatilag ebben a korai privatizációs periódusban ki lettek szorítva a privatizációkból is.

[01:19:04](#)

Ezek tények. Na most ráadásul a nyugati hatalmak egy ideig két dolgot nem különítettek el egymástól. A balti államok szuverenitásának feltétlen támogatását és a sérelmi politikának a kritikus megítélését. Megtörtént egyébként, korrekció történt. De a korai periódusban – ráadásul itt fontos genezis ugye, amikor szétválak a Szovjetunió és Jelcinék rámondják azt, hogy jó, a Baltikum kiválik. És akkor ők abban bíztak, hogy ott is demokraták vannak, itt is demokraták vannak.

[01:19:37](#)

Az orosz kisebbség ügyében pedig a demokratákhoz méltó módon fogják intézni a dolgokat. Hadd tegyem hozzá – nem a baltikumiaiak védelmében, csak a teljes képhez –, hogy kétségtelenül egy

rendkívül kényes etno-szociális helyzet alakult ki Észtországban és Lettországban. Valóban 34–35–36%-os orosz lakosság van ebben a két országban. Nehéz.

[01:20:02](#)

Szóval én elhiszem, hogy azzal a történelmi múlttal és drámával, amit ezek a balti államok átéltek tényleg nehéz egy ilyen visszafogott, inkább bizonyos nagyvonalúságú és megbocsátó politikát folytatni. De egy ilyen etnokratikus magatartás szerint – tehát arra számítani, hogy valamilyen formában mégiscsak „kiszorítjuk” egymást, hogy az etnikai arányokat valahogy „rendbe tesszük” – szerintem nem igazán járható út.

[01:20:28](#)

Végül is úgy tűnik, hogy a dolgok kezdenek konszolidálódni. Azt gondolom, hogy Oroszország azt a veszélyes politikát valahogy el fogja kerülni, hogy a kisebbségben rekedt oroszok érdekében olyan eszközökkel is fenyegetőzik, ami talán nem túl ildomos. És ezért egyébként óva intenek mondjuk valami szorosabb, mondjuk magyar–orosz kisebbségi együttműködéstől. De a tények tények maradnak: a 104–105 tagú észt parlamentben nincs egyetlenegy orosz képviselő sem, miközben a lakosság 33%-a orosz. Ez tény. Szóval...Ezt nehéz kommentálni másképpen, mint erős kritikával.

[01:21:11](#)

Na most, ami Belorussziát illeti. Belorusszia viszont az az ország, amelyik talán a legkevésbé akar elszakadni. Oroszországgal ő keresi minduntalan a különböző uniós lehetőségeket. Ugye pénzügyi unió jött létre nemrég. Sőt hadd mondjam el, hogy most, hogy otthon – ott jártam Oroszországban – bizonyos szakértők azt mondták, mert néhány héttel ezelőtt erősen forszírozták a Szenátusban, tehát az orosz felsőházban a belorusz–orosz újraegyesítést, hogy ezt népszavazáson vigyék keresztül.

[01:21:46](#)

Nagyon érdekes megjegyzés volt, hogy megítélésük szerint ez egyike azoknak a „finom” forgatókönyveknek, amelyen keresztül jegelni lehetett volna a választásokat. Mert, hogy ha keresztülvisszük ezt a csatlakozást, akkor új alkotmány kell. Számos dologban ki lehet tolni (az időt). Most azt mondják, hogy mint finom forgatókönyv, mint finom elhalasztási forgatókönyv, ez jegelve van az elnökválasztások kapcsán. Ez előjöhethet.

[01:22:12](#)

Mondtak mást is: hogy lehet ilyen lokális bankkatasztrófát előidézni. Tehát nem csak olyan látványos politikai megoldásokkal lehet egy várható választási helyzetet elkerülni, hogy provokálok valami szélsőséges csoportot Moszkvába és rendkívüli állapotot hirdetek, vagy hogy provokálok valami

szecessziós szándékot valahol a birodalom peremén és ezért van rendkívüli állapot. Hanem lehet ilyen sziké módszerekkel lokális bankkatasztrófa. Egyébként egy hónappal ezelőtt volt is egy ilyen főpróbája a dolognak.

[01:22:38](#)

Tehát, ha ott van az ember, akkor lehet látni, hogy ilyen mechanizmusok is működnek. Röviden a Baltikum, illetve Ukrajna láthatóan semmiféle olyan szövetségbe nem akar belemenni, amelynek biztonságpolitikai-katonai vonzatai erős szálakkal – a Baltikum esetében lehetőség szerint semmiféle szállal – nem köti Oroszországhoz. Együtt viszont tehát ez a fajta balti... tehát a balti államok, Belorusszia, Ukrajna megszerveződéséhez láthatóan a külön, a komoly külön érdekek miatt megint nem megy.

[01:23:12](#)

A beloruszok egyértelműen Oroszország felé tartanak. Az ukránok nagyon-nagyon nehéz helyzetben vannak, ráadásul az ukrán politikai elit stratégiai kérdésekben abszolút megosztott. A nyugati rész szeretne menni Nyugatra, a keleti rész Keletre. Igazán stratégiailag nincs konszenzus, hogy mi legyen Ukrainán belül. Kínos a helyzet és kényes a helyzet a közép-európai államok NATO-csatlakozása ügyében is. Hogy erre a helyzetre Ukrajna hogyan reagáljon, mi legyen erre a válasz? Úgyhogy Ukrajna igen nehéz helyzetben van.

[01:23:44](#)

Ilyenfajta szövetség kialakulására, együttműködésére aligha lehet számítani. Ami pedig a belső periferiát általában illeti, például Közép-Ázsiát. Azt kell, mondjam, hogy itt nem csak... Tehát amikor tanúi vagyunk egyfajta reintegrációs törekvésnek, akkor emögött nem csak valamiféle birodalmi forгатókönyvet kell keresni. Moszkva politikai eszközöként végrehajtja, hogy... Az a helyzet, hogy integrációs nyomás van a perifériák felől is. Tudniillik gazdaságilag és szociálisan ezek az országok alulteljesítenek.

[01:24:18](#)

Tehát van egy nyomás, amit kísér egyébként egyfajta politikai bizalmatlanság. Úgy kell ezt elképzelnetek, hogy nincs olyan partner, ami kiválthatná Oroszországot. Az az elképzelés, hogy most a törökök, irániak bejönnek, ez nem jött be – több okból sem jött be. Egyrészt ezek az országok nem voltak ebben partnerek és készek. A másik, amit ne felejtsetek el, hogy a szovjet Közép-Ázsiában a jelenlegi politikai elit nem fundamentalista módon, meg nem iszlám módon szocializálódott. Tehát a jelenlegi elit, amely mintegy önmagát transzformálta át nemzeti vezérré, népvézérré, az nem érdekelt abban, hogy valamiféle iszlám – vagy ezen belül is valami iszlám fundamentalista – politikai csapat lecserélje őt.

[01:25:07](#)

Van egy nyomás, hogy valamiféle kapcsolatot építsünk ki Oroszországgal, ugyanakkor van egyfajta politikai bizalmatlanság is, hogy azért csak egy bizonyos határig menjünk be az orosz ernyő alá. Ennek a kettőssége jegyében látom ezt a közeledést. Tehát ne csak arra gondoljunk, hogy Oroszország terjeszkedik. Egyébként ott is megvan a szándék, tehát ez is egy világosabban körvonalazódik, de vannak, mondom, a periféria felől is jövő nyomások.

[01:25:35](#)

És hát valljuk meg... Egy példa. Nem hiszem, hogy Magyarországon különösebben ismert a Gazprom. Ugye az a nagy gázipari konszern, amely a világ egyik legnagyobb ilyen típusú képződménye. Ez a bizonyos Gazprom rendelkezik a teljes FÁK területén a gázvezetékek 95%-ával, a központi irányító állomások 100%-ával – nem Oroszországban, hanem a FÁK teljes területén. Tehát nem lehetne még más, egyéb olyan gazdasági kötőelemeket felhozni, amelyek továbbra is ott maradtak orosz felügyelet alatt.

[01:26:15](#)

Például a határvédelem végig délen. Ezek a kis új iszlám államok nincsenek abban a helyzetben, hogy a déli határ védelmét maguk finanszírozzák. Szovjet – vagyis orosz – katonák védik végig a déli határt. És akkor rögtön hadd tegyem hozzá, ha már fundamentalizmusról beszéltem, teljesen eltúlzott – tehát nincs egy ilyen kihívás. Most ugye a csecsen konfliktus kapcsán próbálták bedobni ismét, hogy valami délről fenyegető veszély van...

[01:26:42](#)

Nincs. Tehát az, amit '91-ben vízionáltak – hogy itt egy fundamentalista iszlám „feltámadás” lehet a térségben –, az nem jelent többet, mint annak idején. Ezt azért tudom, a feleségem kirgiz, és többször voltam Kirgizisztánban és a térségben – abszolút tudom állítani személyes benyomásaim alapján, hogy ami történik, az nem több mint annak a kettős értékvilágnak – egy nyilvános és egy családi használatra szánt – erkölcs- és értékvilágnak a megszűntéről és egy nyilvános világgá válásáról.

[01:27:14](#)

Mit jelent ez? A szovjet korszakban volt egy (erkölcs), ami a szovjet rituálénak megfelelően a nyilvános világban működött a térségben és volt egy, ami a családban – ami az iszlámnak a hétköznapi élet szabályait szem előtt tartó magatartási mintáit követte. Ez például azt jelentette, hogy az apósom ül az asztalfőn, jobb keze alatt van a csájnyik (ugye a teáskanna), de föl nem merül benne, hogy ő majd kiönti a teát magának, hanem szól a lányoknak, az asszonyoknak a családban, hogy legyenek szívesek neki teát tölteni.

[01:27:46](#)

Tehát kezdve innen megint csak semmi nem változott. Ez egy szekularizált iszlám közeg, de ennek vannak bonyolultabb temetési és mindenféle egyéb szokásai. Ami ma a térségben történik, az az, hogy az iszlámnak ez a kettőssége – egy ilyen családi-intim szféra és a nyilvánosság – összekapcsolódik.

[01:28:06](#)

Tehát nem kell tagadni, vagyis nyilvánosan is vállalható ez az értékrend. Ennyi. Ilyen tekintetben én a térségben sok okot látok arra, ráadásul ezek az államok többnyire – például a kirgizek és a kazahok – nagyon későn is kerültek az iszlám hatása alá. Amikor a 18. század végén (érte el őket az iszlám), tehát igazán nem is „mélyítették el”. Itt sokan nem is sííták – a tadzsikok között vannak, illetve az azeriek között –, a többiek szunniták. Voltaképpen számos oka van, ami miatt ennek nincs jelentősége.

[01:28:38](#)

Ilyen értelemben nincs egy manifeszt és a közeljövőben fenyegető veszély. Tehát röviden én azt mondom, hogy van egy ilyen reintegrációs nyomás a perifériáról is. Itt van viszont egy fontos elem, amit én mindig, amikor orosz diplomatákkal meg ilyen elemzőkkel találkozom, azért felteszek nekik – meg, hogyha ukránokkal meg kazahokkal is találkozom –, hogy mi az oka annak, hogy a FÁK államai nem tudják egymás között valamilyen formában koordinálni a fellépésüket Oroszországgal szemben?

[01:29:12](#)

Mert egyetlen egy FÁK-állam, még Ukrajnát és Kazahsztánt is beleértve, nincs abban a helyzetben, hogy valódi bipoláris – hogy is mondjam – igazi partnere vagy hasonló súlyú és jelentőségű partnere legyen a kétoldalú kapcsolatokban Oroszországnak, mint a partner Oroszország. Akkor viszont jó lenne valahogy koordinálni a fellépést, de itt többféle mechanizmus működik, hogy ez a koordináció ne jöjjön létre. Ugyanakkor az oroszok pedig azokat az esetleges politikai félelmeket, amelyek joggal vannak jelen a FÁK periféria- államaiban, nem nagyon csitítják.

[01:29:45](#)

Mire gondolok? A FÁK legfontosabb intézményei azok gyakorlatilag folyamatosan Minszkből áttelepülnek Moszkvába. A legfontosabb dokumentumok előkészítésében orosz iniciatívák működnek, a rotáció nem működik – holott itt most volt ugye Almatiban az év elején a találkozó. Le kellett volna váltani a Jelcint is, meg hát – mint egy ilyen gesztusértékű lépés – lehetett volna például, hogy van a Parlamenti Közgyűlés is, tehát annak a Sumejko³² maradt az elnöke. Miért nem

³² Vlagyimir Filippovics Sumejko

választottak meg egy türkmént? Az Államelnökök Bizottságának miért nem választottak elnökül mondjuk egy beloruszt? És így tovább.

[01:30:22](#)

Ezeket a gesztusokat sem gyakorolják. Pedig szerintem, ha egy kicsit is nagyvonalúbb lenne ez a politika, hát legalább ezt gyakorolhatná. De ez sincs. Tehát még ez is szerintem joggal erősít bizonyos gyanúkat és kétségeket. De a dolog, mondom, nem egy elemből áll, hanem ezek együtteséből. És volt még egy kérdésem, de azt közben elfelejtettem. [...]

[01:30:43](#)

Ja igen... Na most erre vonatkozóan azt tudom mondani, hogy vannak ilyen monitoring vizsgálatok. Tehát van olyan politológiai felmérés és ezt már elég sok intézet csinálja, hogy hol, milyen körzetekben, milyen típusú politikai orientáció érvényesül. Én azt gondolom, hogy ennél bonyolultabb a kép.

[01:31:03](#)

Például Észak-Kaukázus az, amit kifejezetten például Zsirinovszkij pártinak tekintenek. Ez például a Sztavropoli terület – tehát azt a területet, ahová jöhetnek, azt például ilyennek vélik. Elég sokféle – egyébként nagyon kevés jelentős visszaszorulást gondolnak e tekintetben Zsirinovszkijről. Tehát azt gondolom, hogy a kép ennél tagoltabb. De bevallom őszintén, ilyen típusú részletes anyagokat – noha vannak otthon, most hoztam is egy csomót – érdemben nem nagyon tudok előadni. Azt tudom, hogy ma már erre vonatkozóan elég kidolgozott eszközeik vannak.

[01:31:36](#)

De a kép ennél egy kicsit tagoltabb. Szóval ezt tudom ehhez, és azt gondolom, hogy néhány intézetben elég komoly, folyamatos munka folyik ennek a felmérésére.

[01:31:48](#)

Én hogyha például a politikai szimpátiám alapján szeretném látni, hogy ki legyen Oroszország vezetője és szerintem mind az oroszoknak, mind a külvilágnak nagyon jó lenne, akkor én minden bizonnyal Javlinszkijt³³ gondolnám a legmegfelelőbbnek. De ennek esélye minimális. Egyszerűen azért, mert, hogy nem korrektek a választások. Tehát arra számítani, hogy a választások korrektek lesznek erős naivitás – több ok miatt is egyébként.

³³ Grigorij Alekszejevics Javlinszkij

[01:32:19](#)

A korrektség egyébként... A korrektség az első dolog, ami lehet, hogy túlzásnak tűnik, de nem túlzás, hogy... ugye az elmúlt háromnegyed év az azzal telt el, hogy először megpróbálták átszabni a választási törvényt, aztán létrehoztak mesterségesen két választási tömböt. a jobbközép Csernomirgyint és a balközép Lipkint. De ez nem igazán jött össze.

[felvétel vége]